

УДК 373.5.016:821.161.2

КОНЦЕПТУАЛЬНО-СТИЛЬОВИЙ АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ В ШКОЛІ

Бондаренко Ю.І.

У статті розкритий зміст поняття “концептуально-стильовий аналіз”, окреслені теоретична основа та дидактична спрямованість застосування, етапи впровадження в шкільну практику. Автор розробив систему спеціальних компетентностей для формування в межах цього виду діяльності, указує на методичні проблеми, які можна долати з допомогою концептуально-стильового аналізу, демонструє це на прикладі вивчення творчості ряду письменників. Ключові слова: концептуально-стильовий аналіз, етапи впровадження, стильові домінанти, системи уроків, компетентності.

В статье раскрыто содержание понятия “концептуально-стилистический анализ”, очерчены теоретическая основа и дидактическая направленность применения, этапы внедрения в школьную практику. Автор разработал систему специальных компетентностей для формирования в рамках этого вида деятельности, указывает на методические проблемы, которые можно преодолеть с помощью концептуально-стилистического анализа, демонстрирует это на примере изучения творчества ряда писателей. Ключевые слова: концептуально-стилистический анализ, этапы внедрения, стилистические доминанты, системы уроков, компетентности.

The article explains the notion of conceptual stylistic analysis and outlines its theoretical grounds, didactic application and stages of implementation into school practice. The author has elaborated a system of special competencies to be formed through this activity; he points out methodological problems that can be overcome through conceptual stylistic analysis and demonstrates it by examples from studying works of numerous writers.

Key words: conceptual stylistic analysis, stages of implementation, stylistic dominants, lesson systems, competencies.

Концептуально-стильовий аналіз є одним із найбільш розроблених серед інших концептуально спрямованих шляхів дослідження літературного матеріалу. Проте він виступає під іншою назвою, окреслюється як структурно-стильовий у працях методистів Н.Головченко, Ю.Горідько, Є.Пасічника. До такого висновку підводять визначення, зроблені названими науковцями стосовно сутності структурно-стильового аналізу. Зокрема, Н.Головченко говорить про вивчення художнього твору на основі стильових констант, зміст яких пояснюється як “концепція світу і людини, що виявляється за логікою та внутрішнім законом певного художнього стилю (бароко, класицизму, сентименталізму, романтизму, реалізму, модернізму, символізму, імпресіонізму, футуризму тощо)” [5, с. 3]. Тобто мова йде про опанування учнями авторської художньої версії дійсності.

Хоча при цьому можна окреслити й деякі неузгоджені питання. Так, немає однозначності, що саме розуміти під стильовою константою –

елементи змісту чи форми (а може, їх поєднання?). Виходячи із наведеного твердження Н.Головченко, указане поняття – це світоглядна, ціннісна парадигма тексту, виражена через його зміст засобами форми. Проте далі авторка пише, що ним позначається “... будь-який компонент художньої структури твору (спосіб творення образу-персонажа, особливості композиції, символи, тропи, ритм, структура речення тощо)” [5, с. 3]. У такому разі на першому місці у вивченні опиняється формальна сторона твору.

Певне роздвоєння в розумінні стильових домінант демонструє і Ю.Горідько, окресливши їх як “основні філософсько-естетичні характеристики напряму, художнього методу..., літературної течії чи школи ... та творчості окремого письменника...” [6, с. 4], тобто ствердивши єдність змісту та форми (“філософсько-естетичні характеристики”) в межах означеного питання. Проте, говорячи про стильові домінанти модернізму (антипозитивізм, ірраціоналізм, суб’єктивізм, індивідуалізм), науковець

окреслила виключно ті, що складають ідеологічну (антропоцентричну) спрямованість напрямку, хоча на противагу цьому у своїх роздумах віддала перевагу естетичним завданням над ідеологічними у вивченні літератури.

На наш погляд, концептуально-стильовий аналіз передбачає не просто комбінування проблемно-тематичного та структурно-стильового шляхів, а посилення, виведення на провідні позиції елементів першого в межах другого, оскільки вони вже мають там власне місце, однак під час проведення заняття можуть залишатися на другорядних ролях, перебувати в неактуалізованому вигляді.

Важливість такого кроку пов'язана із віковими інтересами школярів, для яких більш важливими "виявляються проблеми не чисто естетичного, а ідеологічного, морального порядку, проблеми передусім змісту, а не форми творів мистецтва" [7, с. 10].

Тому мета означеного виду діяльності полягає в тому, щоб не тільки окреслити індивідуальний авторський погляд на світ, але й прищепити учням розуміння взаємопов'язаності світоглядних констант та доміант твору із відповідними засадами конкретного стилю, під впливом яких була сформована ідеологія митця. Отже, на перший план виходить контекстне вивчення художнього джерела і необхідно враховувати, що "кожний ... із видів контексту відображає певну – онтологічну – сферу побутування літературного твору..." [4, с. 174], осягнення якої веде до більш глибокого сприйняття учнями мистецького явища, оскільки в такий спосіб для них відкривається його ґене́за.

Означений підхід дозволяє вирішувати ряд проблем, які наявні в методиці навчання в межах комплексного опанування школярами ідейно-тематичних та стильових особливостей літературного процесу. А саме:

- нерозуміння учнями закономірностей світоглядного розвитку людства, історичної еволюції змісту ключових мисленевих концептів, якими є поняття "Бог", "людина", "суспільство", "нація", їх впливу на художньо-стильові тенденції в мистецтві загалом та літературі зокрема;

- неточність знань про світоглядно-ідеологічні доміанти провідних напрямків та течій, їх розмитість серед засвоєної школярами інформації про художньо-естетичні пріоритети історико-літературних епох, що вивчаються;

- сприйняття учнями теоретичних даних про художні стилі і напрямки як про загальний фон літературного процесу, а не ідеологічні та естетичні системи, що складають контекст, у якому народилися твори і з яким перебувають у генетичному зв'язку;

- невміння віднаходити зв'язок не тільки між окремим літературним твором та художнім стилем, в межах якого він написаний, виявляти спільне дискурсивне поле, але й встановлювати індивідуальне місце письменника в розробці загальної проблематики своєї доби та світоглядну позицію автора стосовно філософських тенденцій епохи.

Названі проблеми помітні і мають вирішуватися в 9–11 класах, коли вивчається системний історико-літературний курс. У цей час школярі одержують

цілий корпус контекстних знань, зокрема про літературний процес та важливі для його розуміння компоненти: історико-літературна доба, її світоглядно-ідеологічні та художньо-естетичні пріоритети, духовний феномен письменника, – а також про їх вплив на формування змісту і форми літературних текстів. Це корелюється з тим, що вирішення дидактичних проблем залежить "від розвитку учнів і найближчих перспектив їх літературної освіти" [2, с. 78], які в даному разі полягають у формуванні концептуального погляду на мистецькі явища.

Отже, починаючи з вивчення давньоруського монументалізму і закінчуючи ознайомленням з епохою постмодернізму, старшокласники повинні простежувати ідейний розвиток літератури на основі еволюції концептуального мислення людства, сконцентрованого в семантичних модифікаціях і способах використання понять "Бог", "людина", "суспільство", "нація", що відображається в ідеологіях художніх стилів.

У 5–8 класах основної школи також є місце для застосування концептуально-стильового аналізу, хоча й у більш простих його формах. У шкільних програмах для учнів цього віку не передбачено інформації про загальний стильовий рух в літературі. Залишається концентрувати увагу лише на особливостях індивідуальної манери письменника, куди мають входити і узагальнення погляду митця на ключові світоглядні поняття: "Бог", "людина", "суспільство", "нація". Наприклад:

На основі характеристики Остапа і Соломії зробіть висновок, яким постає образ людини в повісті М.Коцюбинського "Дорогою ціною".

Людина і гроші. Яким чином розкрив цю проблему І.Карпенко-Карий в комедії "Сто тисяч"?

Дайте узагальнену оцінку тухольській громаді в повісті І.Франка "Захар Беркут". Яким, на думку письменника, має бути ідеальне суспільство і за яких умов, вважає автор, народ може бути сильним?

Узагальніть погляд Лесі Українки на суспільство та роль у ньому митця в поемі "Давня казка".

У чому полягає релігійний, а в чому – громадянський вибір головного героя з поеми І.Франка "Іван Вишеньський"? Що, на думку письменника, має переважити? Чому?

Такі види узагальнення розвивають в учнів концептуальний погляд на зміст літературного матеріалу і формують психологічну передумову для застосування концептуально-стильового аналізу в старших класах, на момент здійснення якого у школярів повинно бути первинне уміння визначати погляд митця на зображувані явища.

У результаті протягом основної і особливо старшої школи в учнів повинні бути сформовані ряд спеціальних компетентностей. Школярі повинні:

- знати філософсько-світоглядну основу провідних течій і напрямків, її історичну еволюцію протягом художнього розвитку людства;

- розуміти концептуальну пов'язаність творчості конкретного письменника з ідеологією тих напрямків та течій, у межах яких він працював;

- визначати індивідуальну своєрідність митця у втіленні концептуальних засад актуального для нього

загального стилю, встановлювати ідеаційну стратегію митця;

- залучати елементи сюжетно-концептуального, концептуально-мовного, концептуально-образного, концептуально-жанрового шляхів аналізу [1] для здійснення концептуально-стильових досліджень під час вивчення художніх творів;

- зіставляти стильові особливості творчості різних письменників з погляду реалізації світоглядно-концептуальних засад.

Літературознавчою основою застосовування концептуально-стильового аналізу є знання про світоглядну основу літературних течій та напрямків, з якими учні зустрічаються протягом старшої школи, за такими тематичними напрямками: теоцентризм (далі позначаємо як ТЦ), антропоцентризм (АЦ), соціоцентризм (СЦ) та націоцентризм (НЦ).

Монументалізм

ТЦ: “Християнський оптимізм”, радість із того, що Русь в “останню годину”, “одиннадцяту годину” [8, с. 75] ще покликана Богом до християнської єдності.

СЦ: Політично об'єднати руські землі, утвердити державу на міжнародній арені, протистояти зовнішнім небезпекам, подолати внутрішній розбрат, утвердити князівську владу.

Бароко

АЦ, ТЦ: “Людина – це піщинка у Всесвіті. Життя її – скороминуше, у ньому панують випадок і фатум” [3, с. 354]. Індивід роздвоєний між небесним та земним, духовним та тілесним, що протистоять одне одному в ньому. Мирське пов'язане з Божественним і потрібне для того, щоб виховати людину для служби Богів.

Класицизм

АЦ: “Я мислю, значить, я існую” (Р.Декарт). Розум – у красі, краса – у розумі. “Високе” (розум) і “низьке” (пристрасті) співіснують і протистоять один одному в самій людині.

СЦ: “Високе” і “низьке” визначають соціальний поділ: перше пов'язане з елітарністю, вищими прошарками суспільства, друге складає зміст існування соціальних низів.

Сентименталізм

АЦ: Емоційний бік особистості – її головна сутність. “Я почуваю, отже, я існую” (Ж.-Ж.Руссо). “Розум може помилятися, почуття – ніколи” (Ж.-Ж.Руссо).

СЦ: На глибокі переживання здатні не тільки представники вищих класів, але й людина із соціальних низів.

Романтизм

ТЦ, СЦ: Бог тотожний цілісності та глибинності всього “живого буття”. Культ природи, наділеної вищим розумом, її протиставлення негативним сторонам людському соціуму.

ТЦ, АЦ: Опозиція ідеального (вищого, духовного, релігійного), яке дається людині у вигляді містичного досвіду, реальному (часто низькому, потворному).

АЦ: Примат почуття над розумом. Світ не пізнається раціонально, але його можна досягнути з допомогою інтуїції, віри, ідеї. Суб'єктивізм – одна з найбільших цінностей. У ньому виявляється людська індивідуальність – самоцінна, неповторна, особлива,

виняткова. Вона наділена містичною свідомістю, у неї є “нічна сторона” душі.

АЦ: Творчість індивіда має бути вільною, суб'єктивною, не залежною від раціоналістичних регламентацій, як у класицизмі.

АЦ, НЦ: Людина – частка більшої цілісності, до яких належить і народ.

НЦ, ТЦ: Культ історичного, етнічного, національного як вищої Богом даності.

Реалізм

АЦ: На увагу заслуговує не вигадка, а реальна дійсність, правда життя, суперечності, з якими зустрічається індивід.

АЦ, НЦ, СЦ: Людина максимально залежна від національно-історичних та соціальних умов існування, її внутрішній світ формується під впливом цих чинників.

Натуралізм

АЦ: Біологічне начало є первинним у людині і зумовлює її психологію.

АЦ, СЦ: “... Закономірності розвитку природи й тваринного світу можуть бути перенесені на людське суспільство й на долю окремої особистості” [3, с. 389].

Модернізм (як напрямок у цілому)

АЦ: Примат суб'єктивно-особистісного начала людини над зовнішньою відносно неї реальності. Заперечення реалізму.

ТЦ: Прихильність до трансцендентного.

СЦ: Елітарність: орієнтація на естетичні смаки окремої соціальної групи – вищої касты людей. Антидемократизм.

Імпресіонізм

АЦ: Головним є не світ, а людські суб'єктивні враження від нього.

Експерієнціалізм

АЦ: У центрі світу – загострене людське “Я”, що постійно себе виражає.

СЦ, АЦ: Буржуазне суспільство є жорстоким і антигуманним. Воно провокує болісну реакцію індивіда.

Символізм

ТЦ, АЦ: Світ незбагнений. Його сутність особа повинна шукати у вищих сферах, релігійно-містичному досвіді, ідейному просторі.

АЦ: Щоб ухопити вищу сутність життя, людина створює світ символів, кожен з яких наповнений багатозначним ідейним змістом.

Неоромантизм

АЦ, СЦ: Культ сильної особистості в умовах екстремальних суспільних чи природних обставин.

Вітаїзм

ТЦ: Визнання наявності вищої сили, яка пронизує всю живу матерію і визначає її сутність.

Екзистенціалізм

СЦ: Світ (здебільшого соціум) агресивний стосовно людини, абсурдний у своїй основі.

АЦ: Існування людини постійно під загрозою смерті. В особи два вибори: або жити за законами абсурдного світу, або протистояти йому силою своєї внутрішньої організації.

Концептуально-стильовий аналіз передбачає застосування певного алгоритму, який включає в себе три окремі етапи.

Перший із них відбувається в основній школі (здебільшого 7–8 класи). Його мета – розвинути в учнів первинні уміння концептуального підходу в

осмисленні літературного матеріалу. На етапах узагальнення і систематизації знань учитель ставить завдання і запитання, які допомагають школярам оволодіти провідними філософськими концептами – “Бог”, “людина”, “суспільство”, “нація” – та використовувати їх під час завершальної оцінки змісту художніх явищ.

Другий етап припадає на початок 9 класу. Учні одержують загальне поняття про художній стиль, його загальнолітературний та індивідуально-авторський варіанти, їх зв'язок. У цей час вони мають усвідомити, що названі філософсько-світоглядні концепти скеровують мислення людства взагалі і художнє зокрема, формуючи художні дискурси тео-, антропо-, соціо- та націоцентричного змісту. На матеріалі тем “Українська середньовічна література”, “Українська література ренесансу і бароко” доцільно здійснити первинне застосування концептуально-стильового аналізу в повному його обсязі. Учитель розкриває стильові доміанти літературної творчості названих епох, виводячи на перший план ідеологічно-змістову складову. У процесі досліджень художнього матеріалу школярі встановлюють концептуально-дискурсивне поле передбачених для аналізу текстів (фрагментів Біблії, “Повісті минулих літ”, “Історії русів”), виявляють їх ідейно-тематичний зміст за напрямками: теоцентризм, антропоцентризм, соціоцентризм, націоцентризм (звичайно ж, з урахуванням наявності кожного з них у конкретному літературному матеріалі). Поруч із цим розкриваються і формальні стильові засоби вираження названих ідеологем.

Третій етап охоплює 9–11 класи, коли в процесі вивчення кожного нового етапу розвитку літератури відбувається закріплення навичок концептуально-стильового аналізу. Учні накопичують знання про стильові особливості літератури, простежують історичний рух провідних мисленнєвих концептів “Бог”, “людина”, “суспільство”, “нація” в художній творчості, виявляють їх змістові інваріанти в текстах, що вивчаються, роблять узагальнення про світоглядно спрямованість мистецького доробку окремих письменників, літературної епохи в цілому. У процесі таких досліджень застосовуються елементи різних концептуально спрямованих шляхів аналізу: сюжетно-концептуального, концептуально-образного, концептуально-мовного, концептуально-жанрового.

Плануючи системи уроків з вивчення літератури, учитель повинен спрямовувати кожне заняття таким чином, щоб учні виявляли концептуальний зміст художнього матеріалу, виходячи із відповідних засад тих течій і напрямків, в межах яких він був створений. Так, у процесі аналізу повісті-поєми

О.Турянського “Поza межами болю” важливо врахувати ідеологічну сутність експресіонізму – модерністичної течії, домінантами якої є критика антигуманізму буржуазного суспільства та вираження гіпертрофованого “Я” людини.

Повість-поєма Осипа Туринського “Поza межами болю” (11 клас)

Тема №1. Експресіоністична концепція дійсності в повісті-поємі О.Турянського “Поza межами болю”: зображення Першої світової війни як глобального катаклізму, художнє заперечення її соціальних причин, антиімперіалістичний та антибуржуазний пафос у творі.

Тема №2. Експресіоністична концепція дійсності в повісті-поємі О.Турянського “Поza межами болю”: вибух біологічних інстинктів та волі до життя в людині.

Тема №3. Експресіоністична концепція дійсності в повісті-поємі О.Турянського “Поza межами болю”: больовий синдром вселюдських масштабів і ліричне начало у творі.

Творчість В.Стуса народилася в межах ідеології екзистенціалізму. У творах автора постійно зустрічаються такі мотиви, як загроза людському існуванню, перебування індивіда на межі життя і смерті, стоїцизм, проблема екзистенціального вибору. З метою розкриття авторського світобачення враховуємо це в темах і змісті занять, зробивши проблему духовного вибору головним концептом під час вивчення поезії В.Стуса.

Лірика Василя Стуса (11 клас)

Тема №1. Екзистенціалізм – напрям світової літератури. В.Стус і держава смерті: життєвий шлях поета як передумова екзистенціального світобачення митця.

Тема №2. В.Стус і держава смерті: входження в трагедійне світобачення і проблема творчого вибору в ранній ліриці митця.

Тема №3. Екзистенціальний вибір В.Стуса: душа людини “перед вічністю високого неба” у творчості поета.

Тема №4. Екзистенціально-патріотичний вибір В.Стуса: поетична тема духовного пошуку втраченої Батьківщини.

Отже, концептуально-стильовий аналіз покликаний забезпечити два навчальні моменти. Перший полягає в тому, щоб розширити учнівські уявлення про світоглядно-ідеологічний простір мистецтва слова, узгодивши їх із знаннями про розвиток великого стилю (течій і напрямків). Другий – це діяльність, спрямована на дослідження індивідуальних світоглядно-ціннісних пріоритетів письменника, сформованих на концептуальних засадах певної течії чи напрямку і виражених у його літературних творах.

Література

1. Бондаренко Ю. Сюжетно-концептуальний шлях аналізу літературного твору в школі (на матеріалі новели О.Кобилянської “Valse melancholique”) / Ю. Бондаренко // Українська мова і література в школі. – 2011. – № 2 ; Бондаренко Ю. Концептуально-мовний аналіз твору в школі / Ю. Бондаренко // Українська мова і література в школі. – 2011. – № 8 ; Бондаренко Ю. Концептуально-образний аналіз літературного твору / Ю. Бондаренко // Українська література в загальноосвітній школі. – 2011. – № 11.

2. Бугайко Т. Ф. Навчання і виховання засобами літератури / Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко. – К. : Радянська школа, 1973. – 174 с.

3. Галич О. Теорія літератури : підручник / О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв ; наук. ред. О. Галича. – К. : Либідь, 2006. – 488 с.
4. Гладішев В. В. Теорія і практика контекстного вивчення художніх творів у шкільному курсі зарубіжної літератури / В. В. Гладішев. – Миколаїв : Іліон, 2006. – 372 с.
5. Головченко Н. Вступні заняття як важлива складова структурно-стильового шляху аналізу художнього тексту. На прикладі вивчення літературного модернізму / Н. Головченко // Зарубіжна література. – 2006. – № 21. – С. 1–21.
6. Горідько Ю. Стильовий аналіз як шлях вивчення модерністських творів / Ю. Горідько // Зарубіжна література. – 2002. – № 4. – С. 3–6.
7. Маранцман В. Г. Анализ литературного произведения и читательское восприятие школьников / В. Г. Маранцман. – Л. : ЛГПИ, 1974. – 176 с.
8. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський. – Тернопіль : Феміна, 1994. – 480 с.